

Noter

Niels Henrik Andreasen: *Før byen*

ET BEGRAVET KULTURLANDSKAB. Side 7-17.

Opfyldningshistorikken for forskellige områder i Københavns Kommune i nyere tid er detaljeret fremlagt i Eriksen, John M: *Lossepladser og opfyldning i København. Historisk redegørelse for Københavns opfyldninger og lossepladser fra omkring århundredeskiftet til 1995*. Miljøkontrollen, Københavns kommune 1996.

Drængrøftning i moderne form kendes fra ca. 1750. Lukkede drænrør af ler introduceres omkring 1850. Omfattende dræning af markjorder omkring København og på Sjælland fandt sted især i perioden 1860-1880, hvor der også var flere store, kollektive inddæmnings- og tørlægningsprojekter.

Rammerne for museernes arkæologiske arbejde er fastlagt i Museumslovens kapitel 8 vedrørende sikring af kultur- og naturarven i forbindelse med den fysiske planlægning og forberedelse af jordarbejder m.v., herunder arkæologiske og naturhistoriske undersøgelsesopgaver i tilknytning hertil. <https://www.retsinformation.dk/eli/ta/2014/358> (hentet 9. februar 2022).

Jagten på forhistorien (side 14-17) omtaler blandt andet det meget uensartede kildemateriale til forhistorien i København. Et indtryk af nogle af fundene fra ældre stenalder i København og en gennemgang af periodens lokale forskningshistorik findes i Stensager, Anders Otte: *Fund af ældre stenalders redskaber i København. Historiske Meddelelser om København*, 2004, s. 155-168.

PÅ SPORET AF SENGLACIALE JÆGERE. SIDE 19-33.

Et spektakulært fund (side 19-21) præsenterer rensdyrgeviret fra Fuglebakken, der ti år efter fundet blev publiceret af Degerbøl, Magnus & Krog, Harald: *The Reindeer (Rangifer Tarandus L.) in Denmark. Zoological and geological investigations of the discoveries in Danish Pleistocene deposits. Biologiske Skrifter udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, bind 10, no. 4., 1959, s. 11, 128, fig. 4. Kulstof 14-dateringen af Fuglebakke-geviret blev udført i 2017 på foranledning af Københavns Museum af Laboratoriet för 14C-datering ved Lunds Universitet. Den ukalibrerede datering er 12050 ± 50 BP (LuS 12652). Fundet er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-873.

Landskabet i senistiden (side 21-23) og især beskrivelsen af klima og flora bygger på Mortensen, Morten Fischer, m.fl.: *De første mennesker i Danmark. Nationalmuseets Arbejdsmark* 2008, s. 69-82. En oversigt over Weichsel-istiden på Sjælland, den seneste istidsperiode fra 115.000 til 11.700 år før nu, findes i Smed, Per: *Weichsel istiden på Sjælland. Geologisk Tidsskrift* (2013), 2014, s. 1-42. <https://2dggf.dk/xpdf/gt2013-1-42.pdf> (hentet 10. december 2021).

Rensdyrjægerens ekspansion nordpå (side 24-29)

En undersøgelse af en tidlig tamhund er publiceret af Janssens, Luc, m.fl.: *A new look at an old dog: Bonn-Oberkassel reconsidered. Journal of Archaeological Science* 92, 2018, s. 126-138.

Rensdyrlevnene i Køge Bugt er omtalt i Petersen, Peter Vang & Johansen, Lykke: Tracking Late Glacial reindeer hunters in eastern Denmark. I: Larsson, Lars (red.): *The Earliest Settlement of Scandinavia, and its relationship with neighbouring areas*. Acta Archaeologica Lundensia, Ser. in 8vo, No. 24, 1996, s. 75-88.

De tidligste fund fra Skåne er beskrevet i Larsson, Lars: Neue Siedlungsfunde der Späteiszeit im Südlichen Schweden. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 23, 275–83; Larsson, Lars 1994. The earliest settlement in southern Sweden. Late Palaeolithic settlement remains at Finjasjön, in the north of Scania. *Current Swedish Archaeology* 2, 1993, s. 159–77; Larsson, Lars: The colonization of southern Sweden during the deglaciation. I: Larsson, Lars (red.), *The earliest settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*, Lund, Acta Archaeologica Lundensia Series IN 8°, No. 24, 1996, s. 141–56.

Det skal understreges, at renernes vandringsveje er rent hypotetiske og ikke kan kortlægges i detaljer. For tidligere forsøg, se Petersen, Peter Vang & Johansen, Lykke: Sølbjerg I – an Ahrensburgian site on a reindeer migration route through eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology* 10, 1993, s. 20-37; Johansen, Lykke: The Late Palaeolithic in Denmark. I: Valentin, Boris, m.fl. (red), *L'Europe Centrale et Septentrionale au Tardiglaciaire. Confrontation des modèles régionaux de peuplement*. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île-de-France, 7, 2000, s. 197-215; Petersen, Peter Vang: White flint and hilltops - Late Palaeolithic hunters finds in southern Scandinavia. I: Hansen, Keld Møller & Pedersen, Kristoffer Buck (red), *Across the Western Baltic*. Sydsjællands Museums Publikationer I, Vordingborg, 2006, s. 67. Se også Aaris-Sørensen, m.fl.: The Scandinavian reindeer (*Rangifer tarandus* L.) after the last glacial maximum: time, seasonality and human exploitation. *Journal of Archaeological Science* 34(6), 2006, s. 914-923.

Bearbejdningssporene på geviret er blevet analyseret af den tyske forsker Markus Wild, der er ekspert i teknologisk analyse og datering af bearbejdet ben og tak. Resultatet af analysen er summarisk publiceret i Wild, Markus, m.fl.: Palaeolithic bone and antler artefacts from Lateglacial and Early Holocene Denmark: technology and dating. *Quartär* 67 (2020), i tryk.

Rensdyret – byttedyr og råmateriale (side 29-30) bygger på en række etnografiske studier, f.eks. Issenman, Betty Kobayashi: *Sinews of Survival: The Living Legacy of Inuit Clothing*, 1997, s. 40-42, 71. Vancouver, UBC Press; Hatt, Aage Gudmund: *Arktiske Skinddragter i Eurasien og Amerika: en etnografisk studie*. København, J.H. Schultz, 1914, s. 75; Birket-Smith, Kaj: *The Caribou Eskimos. Material Culture and Social Life and their Cultural Position*. Report of the Fifth Thule Expedition 1921-24, Vol. V, 1928, s. 199.

Elgjægeren i Fælledparken (side 30-33) bygger blandt andet på beskrivelsen af naturmiljøet i Mortensen, Morten Fischer, m.fl.: Senistidens skove og sletter – Brommekulturens landskaber i Allerød-perioden. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 2014, s. 158-171. Skaftungepilen fra Fælledparken er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-141.

LIVET VED VANDET I JÆGERSTENALDEREN. SIDE 35-71

Fundstedet for lystertanden fra Vestvolden (sted- og lokalitetsnummer 020306-43) er muligvis afsat forkert på kortet i Slots- og Kulturstyrelsens nationale register, Fund og Fortidsminder, da der her inden fæstningsgravens anlæggelse tilsyneladende ikke fandtes et vådområde. 800 meter mod

sydvest ligger imidlertid kanten af Kagsmose, hvor Vestvolden også har haft sit forløb. Et andet alternativ kan være fæstningens udmunding i Utterslev Mose (Vestmosen) øst for Husum.

Om den undersøiske boplads ved Svalerumpen, se Fischer, Anders: *Marinarkæologiske forundersøgelser forud for etablering af en fast Øresundsforbindelse*. Stenalderboplads på bunden af Øresund. Afprøvning af en model. Del 1, det centrale Øresund. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1993. Bopladsen er registreret under sted- og lokalitetsnummer 401354-39.

Skoven drukner (side 37-42) omhandler havstigningerne, der 'toppede' gentagne gange i stenalderen, f.eks. 5150, 4700, 4200 og 3850-3600 f.v.t. En skildring af de niveauforandringer, Danmark har gennemgået siden sidste istid, foreligger i en afhandling af Mertz, Ellen Louise: De sen- og postglaciale Niveauforandringer i Danmark. *Danmarks Geologiske Undersøgelse*, II række, Nr. 41, 1924, s. 1-49. Andre vigtige undersøgelser omfatter Digerfeldt, Gunnar: A standard profile for Littorina transgressions in western Skåne, South Sweden, *Boreas* 4(3), 1975, s. 125-142; Christensen, Charlie: Havniveauændringer 5500-2500 f.Kr. i Vedbækområdet, Nordøstsjælland, Dansk Geologisk Forening. *Årsskrift for 1981*, 1982, s. 91-107; Christensen, C. 1995. The littorina transgressions in Denmark. I: Fischer, Anders (Ed.), *Man and Sea in the Mesolithic - Coastal settlement above and below present-day sea level*. Oxbow Monograph 53, Oxbow Books, United Kingdom, s. 15-22; For Østersøområdet, se Yu, Shi-Yong, m.fl.: Mid-Holocene Baltic Sea transgression along the coast of Blekinge, SE Sweden ancient lagoons correlated with beach ridges. *Journal of the Geological Society of Sweden* 124(3), 2004, s. 257-272; For Kattegat, se Mörner, Nils-Axel: Eustatic changes during the last 8000 years in view of radiocarbon calibration and new information from the Kattegatt region and other north-western European coastal areas. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 19, 1976, s. 63-85.

Fossile skove fra stenalderen i de danske farvande omtales i Fischer, Anders: Havopslugte skove fra jægerstenalderen. I: Pedersen, Lisbeth, m.fl.: *Storebælt i 10.000 år – mennesket, havet og skoven*. A/S Storebæltsforbindelsen, 1997, s. 29-36.

Boringerne ved Fisketorvet på Kalvebod Brygge er præsenteret i Simonsen, Rikke: *Fisketorvet KBM4131*. Arkæologisk rapport, Københavns Museum, 2020.

Jægere og fiskere i Kongemose-kulturen (side 42-50)

Kongemosekulturens forskellige topografiske bopladstyper er beskrevet af Sørensen, Søren Anker: *Kongemosekulturen i Sydskandinavien*. Egnsmuseet Færggården, 1996, s. 162-165.

Om fund af fiskeknogler fra jægerstenalderen i København, se Dencker, Jørgen & Dokkedal, Line: *Marinarkæologiske forundersøgelser ved Amager Strandpark NMU j. nr. 2322 & Italiensvej NMU j. nr. 2323*, 2004. Vikingskibsmuseet; Magnussen, Betina: Et knoglemateriale fra Frihedsmuseet, hvor ét lag er fra Kongemosealderen, og resten er fra perioden 1660-1700 e.Kr. En zooarkæologisk gennemgang af knogler fra KBM 4103 (Z.M.K. 55/2019). *Archaeoscience* Vol. XXIII. Globe Institute, Københavns Universitet, 2019.

Undersøgelser i Københavns Frihavn (side 50-52) bygger omtalen af fundet i Frihavnen på Rosenkjær, Hans Nielsen: *Fra Frihavnen. Naturen og mennesket* IX. København, 1893; Andersen, Knud: Frihavnen – den første Kongemoseplads. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1985, s. 42-47. Hovedparten af materialet fra Frihavnen stammer fra Kongemose-kulturens Villingebækfase ca. 6.000-5.700 f.v.t. (brev fra Knud Andersen 21. marts 1985 i KBM Arkæologiske Arkiv). I 1992-

1993 blev der foretaget en række prøveudgravninger af Midtermolen for at indhente nye og supplerende arkæologiske oplysninger til at belyse Rosenkjærs gamle fund, men lagene gav ingen nye oplysninger, som det fremgår af Jønsson, Jens: Beretning over arkæologisk prøveundersøgelse af forstyrret submarint fundområde, Kongemosekultur. Frihavnen. SØL j.nr. 402, 1993.

En kortfattet beskrivelse af Carstensmindefundet findes i Vebæk, Christen Leif 1938: New finds of mesolithic ornamented bone and antler artefacts in Denmark. *Acta Archaeologica*, Vol. IX, s. 205-223. Bopladsen er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020311-25 i Tårnby Kommune.

Bopladsen ved Frihedsmuseet (side 52-60)

Bopladsen, der blev udgravet i byggegruben til det genopførte Frihedsmuseum, er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-683.

Den jyske skaldyng fra Kongemose-kulturen omtales i Andersen, Søren Henning: Brovst, en kystboplads fra ældre stenalder. *KUML* 1969, 1970, s. 67-90.

Fra Carstensminde er overarmsknoglen fra en voksen hund dateret til Kongemose-kulturen. Den ukalibrerede datering er 7280 ± 45 BP (AAR-4092), som angivet i Fischer, Anders, m.fl.: Coast-land mobility and diet in the Danish Mesolithic and Neolithic: evidence from stable isotope values of humans and dogs. *Journal of Archaeological Science* 34, 2007, tabel 1, s. 2132.

Den berømte gravplads på Bøgebakken nord for København er omtalt i Albrethsen, Svend Erik & Petersen, Erik Brinch: Jægerfolkets grave. *Skalk* 1975/5, 1975, s. 3-10; Albrethsen, Svend Erik & Petersen, Erik Brinch: De levede og døde... for 7000 år siden: en undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1976, s. 5-23. Om forholdet mellem begravelsespladser og bebyggelse i ældre stenalder i det tilstødende Skåne, se Larsson, Lars: Late Mesolithic settlements and cemeteries at Skateholm, southern Sweden. I: Bonsall, Clive (red.), *The Mesolithic in Europe. Papers presented at the Third International Symposium, Edinburgh 1985 (Edinburgh 1989)*, 1989, s. 367-378; Karsten, Per & Knarrström, Bo: Två tusen år av mesolitisk bosättning i sydvästra Skåne. I: G. Burenhult (red), *Arkeologi i Norden*. vol. 1, Natur och kultur, Stockholm, 1999, s. 202-205.

Hvorvidt røgede kropsdele blev brugt som amuletter i dansk stenalder, står hen i det uvisse, men se Petersen, Erik Brinch: Afterlife in the Danish Mesolithic – the creation, use and discarding of ‘Loose Human Bones’. *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organisation of early postglacial communities. International Conference Halle (Saale), Germany, 18th-21st September 2013*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. Band 13/I, 2016, s. 47-62.

De oversvømmede bopladser på Amager (side 60-65) omfatter flere af de lokaliteter, som nævnes af Troels-Smith, Jørgen: Stenalderbopladser og Strandlinier paa Amager. *Meddelser fra Dansk Geologisk Forening* Bind 9, Hefte 4, 1939, s. 489-508. Om Carstensminde-lokaliteten, se Vebæk, Christen Leif: New finds of Mesolithic ornamented antler artefacts in Denmark. *Acta Archaeologica* 1938, s. 205-223; Jans, Svend: Amagers oldtid, Tårnby Lokalsamling, 1982, s. 12-16. De nyeste undersøgelser ved Amager Strandpark er upublicerede, men findes i en række rapporter: Dencker, Jørgen & Dokkedal, Line: *Marinarkæologiske forundersøgelser ved Amager Strandpark NMU j. nr. 2322 & Italiensvej NMU j. nr. 2323*. Vikingeskibsmuseet, 2004; Dencker, Jørgen: *Amager Strandpark, område 4. Amager Strandpark NMU j. nr. 2322*. Vikingeskibsmuseet,

2006; Johansen, Morten: *Marinarkæologisk prøvegravning. Italiensvej, Amager Strandpark NMU j. nr. 2323*. Vikingeskibsmuseet, 2005.

Den marine fødes betydning i jægerstenalderen belyses blandt andet af Tauber, Henrik: Kostvaner i forhistorisk tid – belyst ved C-13 målinger. I Egevang, R. (ed.) *Det skabende menneske*. Kulturhistoriske skitser tilegnet E. V. Glob. Nationalmuseets Forlag, København, 1981, s. 112-126; Olsen Jesper, Heinemeier Jan, Bennike Pia & Fischer Anders: Isotoper fortæller om fortidens kost. *Aktuel Naturvidenskab* 4, 2008, s. 8-12.

Ertebølle-bopladserne på strandvolden (side 65-68) er den fortsatte historie om havets stigning. Troels-Smith, Jørgen: Stenalderbopladser og Strandlinier paa Amager. *Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening*, Bind 9, Hefte 4, 1939, s. 489-508; Christensen, Charlie: The littorina transgressions in Denmark. I: Fischer, Anders (red.), *Man and Sea in the Mesolithic - Coastal settlement above and below present-day sea level*. Oxbow Monograph 53, Oxbow Books, United Kingdom, 1995, s. 15-22.

Spor efter menneskelig aktivitet i oldtiden er fundet mange steder på og langs Järavallen, både omfattende bopladser og levn efter sporadiske ophold, se bl.a. Salomonsson, Bengt: Malmötraktens förhistoria. I: Bjurling, Oscar (red), *Malmö Stads Historia I*. Malmö, Allhems förlag 1971, s. 15-170.

Holger Utke Ramsings tanker om patineret flint findes i H.U. Ramsings Samlinger, Nr. 40, Udgravningsnote for Frederiksberggade 13, Kattesundet 9, Matr.nr. 9. Notesbøgerne befinder sig på Københavns Museum.

Bopladsen i kælderen i Kattesundet (side 69-70) bygger på den arkæologiske undersøgelse, som Københavns Museum udførte i 2015-2016 (sted- og lokalitetsnummer 020306-621). Rapporten er forfattet af Hadevik, Claes: *Kattesundet 10 KBM4088*. Arkæologisk Rapport, Københavns Museum, 2021. En undersøgelse af jordlagene fra Kattesundet findes i Ruter, Anthony: *Analysis of sediments from a Late Mesolithic site at Kattesundet 10*, Archaeoscience Vol. IV, Natural History Museum of Denmark, 2016. Om oversvømmede kyster i øvrigt, se f.eks. Johnson, Douglas Wilson: *Shore Processes and Shoreline Development*. New York, Wiley & Sons, 1919.

Bakkeøen ved Mozarts Plads (side 70-71) og bopladsfundene fra lokaliteten Frederiksholm Teglværk vest herfor er præsenteret i nogen detalje og med undersøgelseshistorik og fotos i Larsen, Knud A: Bopladsfund fra stenalderen på Frederiksholm. *Historiske Meddelelser om København* 1947-49. 4. rk. Bd. 1, 1949, s. 137-175. Københavns Museum undersøgte i 2021 et mindre areal ved Ellebjerg Skole med bevaret stenalderkulturlag (sted- og lokalitetsnummer 020306-1448). Kulturlaget omfatter fund fra både ældre og yngre stenalder, hvilket svarer til tidligere observationer (Larsen, Knud A, s. 146).

AGERBRUG, JAGT OG RITUALER I BONDESTENALDEREN. SIDE 73-89.

Om skikken vedrørende husofre, se Søvsø, Morten, m.fl.: Om hugorme, dyrekranier og tordensten. *By, marsk og geest* 28, 2016, s. 57-89; Carrelli, Peter: Thunder and lightning, magical miracles. On the popular myth of thunderbolts and the presence of stone age artefacts in medieval deposits. I: Andersson Hans, m.fl. (red.) *Visions of the past – trends and traditions in Swedish medieval archaeology*. Riksantikvarieämbetet, Arkäologiska undersökningar, skrifter nr. 24, Stockholm,

1997, s. 393-418. Bopladsen fra Tragtbæger-kultur ved Sølundsvej er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-15.

Jagtpladserne ved vådområderne (side 77-80) omfatter lokaliteten på Langholmen, der blev fundet af en lokal amatørarkæolog. Den er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020303-88. Bopladsområdet ved Præstebakken på den sydlige bred af mosebassinet er registreret under sted- og lokalitetsnummer 20306-1443. Begge lokaliteter er kun undersøgt ved overfladeopsamlinger af affaldsflint og redskaber.

Jægere blandt bønder eller bønder på jagt? (side 80-83) bygger på Browall, Hans: Om förhållandet mellan trattbägarer och groppkeramisk kultur. I: Browall, Hans, m.fl. (red.), *Västsvenska stenåldersstudier*. Göteborg, Göteborgs universitet, 1991, s. 111-142; Malmer, Mats: *Stridsyxekulturen I Sverige og Norge*. Liber Förlag, Stockholm, 1975; Stenbäck, Niklas: Människorna vid havet: Platser och keramik på ålandsöarna perioden 3500-2000 f.Kr. *Stockholm Studies in Archaeology* 28. Stockholm, Dept. of Archaeology, Stockholm University, 2003; Almgren, Oscar: Nordiska stenåldersskulpturer. *Fornvännen* 2, 1907, s. 113-125. Oplysninger om migrationsteori og genetik i yngre stenalder stammer fra Becker, Carl Johan: Die mittel-neolitischen Kulturen in Südsandinavien. *Acta Archaeologica* 25, 1954, s. 49-150; Günther, Torsten, m.fl.: Population genomics of Mesolithic Scandinavia: Investigating early postglacial migration routes and high-latitude adaptation. *PLoS Biology* 16(1), 2018, s. 1-22. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.2003703>; Malmström, Helena, m.fl.: Ancient mitochondrial DNA from the northern fringe of the Neolithic farming expansion in Europe sheds light on the dispersion process. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*, 370(1660), 2015, s. 1-10. <https://doi.org/10.1098/rstb.2013.0373>; Skoglund, Pontus, m.fl.: Genomic Diversity and Admixture Differs for Stone-Age Scandinavian Foragers and Farmers. *Science* Vol. 344, Issue 6185, 2014, s. 747-750; Mittnik, Alissa, m.fl.: The genetic prehistory of the Baltic Sea region. *Nature Communications*, 2018. <https://www.nature.com/articles/s41467-018-02825-9.pdf>

Et offerfund ved Damhussøen (side 83-85) beskriver nedlæggelse af ofre i københavnske vådområder. Eksemplet i teksten med flintøksen med bevaret skaft fra udgravningerne ved Rødby er omtalt i Mortensen, Morten Fischer, m.fl.: Fortidens spor og fremtidens forbindelse - bevaring og naturvidenskab på Femern Bælt projektet, Danmarks største arkæologiske udgravning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2015, s. 22-35. For en vstdansk parallel, se Sørensen Casper, Bjørnevad Mathias & Bye-Jensen Peter: A biographical study of Neolithic hoarding: A regional case study of Funnel Beaker Culture hoards from the Southern Limfjord area, Denmark. *Danish Journal of Archaeology* 9, 2020, 1-24. Udgravningerne i Salpetermosen er omtalt af Pantmann, Pernille: Vådbundsudgravninger i Danmark – Integrér nu vådbundsområderne i den almene arkæologiske praksis! *Arkæologisk Forum* 37, 2017, s. 35-44.

Tidlige metalfund og stenkister (side 85-89) bygger blandt andet på det vigtige fund fra Vigerslev, der er analyseret i Vandkilde, Helle: A Late Neolithic Hoard from Vigerslev, North Sealand – An Archaeological and Metal Analytical Classification. *Journal of Danish Archaeology* 9, 1990, s. 103-113; Vandkilde, Helle: *From Stone to Bronze - The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society, Moesgård, 1996. Aunjetitz-kulturen er beskrevet i Vandkilde, Helle: Aunjetitz-kulturen i Den Store Danske på lex.dk, 2015. Hentet 20. juli 2021 fra <https://denstoredanske.lex.dk/Aunjetitz-kulturen>; Bartelheim Martin: *Studien zur*

böhmischen Aunjetitzer Kultur: Chronologie und chronologische Untersuchungen, vols. 1–2, Bonn, 1998.

BRONZEALDEREN – GRAVHØJENES PERIODE. SIDE 91-107.

Dele af beskrivelsen af strandengsmiljøet i bronzealderen er inspireret af Rosenkjær, Hans Nielsen: *Fra det underjordiske København: Geologiske og historiske undersøgelser*. Det Schønbergske Forlag, København, 1906; Christensen, Peter Bredal: *Geologiske og topografiske undersøgelser vedrørende Københavns Undergrund*. Kort over København og Frederiksberg, 1955. Var bilag til P. Bredal Christensens artikel Undersøgelser og kortlægning af Københavns undergrund i Meddelelser fra Københavns Bygningsvæsen nr. 1/1963, s. 6; Skaarup, Bi: Strandenge og kystlinien i den ældste tid. *Historiske meddelelser om København* 1999, København, 1999, s. 73-83; El-Sharnouby, Hoda & Høst-Madsen, Lene: København – fra fiskerleje til middelalderlig købstad. De Første 200 årene: nytt blik på 27 skandinaviske middelalderbyer, Hans Andersson(red.) Institutt for Arkeologi, Historie, Kulturvitenskap og Religion, Universitetet i Bergen, 2008, s. 148.

De døde i landskabet (side 92-96) beskriver blandt andet gravhøjene på Bellahøj. Ud over de tre monumentale gravhøje i den græsbevoksede del af Bellahøjparken, så ligger der også en træbevokset, deform, formodet gravhøj 200 meter længere mod vest (sted- og lokalitetsnummer 020306-13). Endelig er der på det åbne areal på østsiden af Bellahøjvej fundet en lav forhøjning, der måske er en udpløjet gravhøj (sted- og lokalitetsnummer 020306-666). Der kan findes mere om familieklaner og territorier i bronzealderen i Johansen, Kasper L., m.fl.: Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of South Scandinavia. *Anthropological Archaeology* 23, 2004, s. 33-55; Løvschal, Mette: Emerging Boundaries: Social Embedment of Landscape and Settlement Divisions in Northwestern Europe during the First Millennium BC. *Current Anthropology*, Vol. 55, No. 6 (December 2014), 2014, s. 725-750. Om rækker af gravhøje i landskabet, se Müller, Sophus: *Vor Oldtid*, 1897.

Galgehøj (side 96-98) er upubliceret, men nævnes i Ramsing, Holger Utke: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. 1. Bind. Ejnar Munksgaards Forlag, København, 1940, s. 46-48. Ramsing omtaler gravhøjen (s. 46) som ”den ene af de to Stejlehøje ved Bispebjerg Mølle”. Navnene vidner om, at der har været et gammelt rettersted på højerne ved Bispebjerg Mølle. Genstandene fra gravene er smukt tegnet i Aner, Ekkehard & Kersten, Karl: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band I Frederiksborg und Københavns Amt*. XXXVI Verlag Nationalmuseum København og Karl Wachholtz, Neumünster, 1973, s. 141-142. Denne forfatter kunne ved en besigtigelse af genstandene i 2020 desværre konstatere, at deres bevaringstilstand er forværret betydeligt. Galgehøj er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-3.

Løsfund (side 98-99) bygger blandt andet på spydspidsen fra Østerbro, der er illustreret i Aner, Ekkehard & Kersten, Karl: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band I Frederiksborg und Københavns Amt*. XXXVI Verlag Nationalmuseum København og Karl Wachholtz, Neumünster, 1973, s. 141-142. Fundet er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-17. Skåltegnstenen fra Kastellet er formentlig flyttet dertil fra en af markerne uden for byen, men sikkert ikke ret langt, og den viser, at bronzealderfolket har været aktive i nabolaget for godt 3.000 år siden. På stenen findes 5-6 tydelige fordybninger. Diameteren på den største er 17 cm, og den er 7 cm dyb.

De forsvundne gravhøje (side 100-105) omfatter blandt andet de 27 forsvundne gravhøje omtalt i Ramsing, Holger Utke: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. 1. Bind. Ejnar Munksgaards Forlag, København, 1940.

NYE MATERIALER OG PÅVIRKNINGER FRA KONTINENTET. SIDE 109-126.

Skildringen af klima og naturmiljø i jernalderen bygger på Aaby, Bent: Sjællands kulturlandskaber i jernalderen. I: Hansen, Ulla Lund & Nielsen, Svend (red): *Sjællands jernalder. Beretning fra et symposium 24. IV. 1990 i København*. Arkæologiske Skrifter 6, 1992, s. 209-236.

Befolkningstæthed i jernalderen diskuteres af Hansen, Jesper: *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelsehistorisk regionalstudie*. Ph.d.-afhandling, Institut for Historie, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Odense, 2015. Den korte præsentation af jernalderbebyggelsens karakter på Sjælland er baseret på Jensen, Ole Lass: The single farmsteads of NE Zealand. I: L. Boye (red): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, 2011, s. 63-66; Aarsleff, Esben & Liv Appel: From the Pre-Roman to the Early Germanic Iron Age. North-East Zealand ten years after the single farmstead. I: Boye, Linda (red): *The Iron Age on Zealand. Status and perspectives*. Nordiske Fortidsminder. Serie C, volume 8, 2011, s. 51-62; Hansen, Steffen Stumann: Iron Age settlements in northern Zealand. I: Fabech, Charlotte & Ringtved, Jytte (red): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7, 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, 1999, s. 194-195; Tornbjerg, Svend Åge: Iron Age settlements near Køge, eastern Zealand. I: Fabech, Charlotte & Ringtved, Jytte (red.): *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7, 1998*. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, 1999, s. 197-199.

Om undersøgelsen i Aksel Møllers Have, se Hadevik, Claes: *Aksel Møllers Have KBM3847*. Arkæologisk rapport, Københavns Museum, 2015. Fundet er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-628. Kulstof 14-dateringen af kornprøven er udført i 2012 af Laboratoriet för 14C-datering ved Lunds Universitet. Den ukalibrerede datering er 2225 ± 50 BP (LuS 10394).

Fænomenet kogestensgruber diskuteres blandt andet i Henriksen, Mogens Bo: Bål i lange baner – om brugen af kogegruber i yngre bronzealder og ældre jernalder. *Fynske Minder* 1999, s. 93-128.

Kontakten mellem Sjælland og Romerriget er blandt andet beskrevet af Grane, Thomas: Zealand and the Roman Empire. I: Boye, Linda (ed.): *The Iron Age on Zealand. Research Status and Perspectives*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. Nordiske Fortidsminder, serie C, 2011, s. 101-111.

https://curis.ku.dk/portal/files/118391151/2011_Grane_Zealand_and_the_Roman_Empire.pdf (hentet 8. januar 2022).

Information om værdien af en solidus kommer fra Morrison, Cécile C. & Cheynet, Jean-Claude: Prices and wages on the Byzantine World, I: Laiou, Angeliki E. (ed.) *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Centuries*, vol. 2, Washington, D. C., 2002.

Yngre jernalder og vikingetid (side 119-123) er perioden, hvor den vandrende landsby gradvist bliver stedfast, se bl.a. Hvass, Steen: Jernalderens bebyggelse. I: P. Mortensen & B.M. Rasmussen (red.): *Fra Stamme til Stat i Danmark*. Bd.1. Jernalderens samfund. Højbjerg, 1988, s. 53-92;

Näsman, Ulf: Danerne og det danske kongeriges opkomst – om forskningsprogrammet 'Fra Stamme til Stat' i Danmark. *KUML* 2006, 2006, s. 205–241.

Nye initiativer til kortlægning af Københavns forhistorie (side 123-126) omtaler i billedteksten en undersøgelse i den østlige ende af Frederiksberg Allé. Lokaliteten hedder Frederiksberg Allé Øst og er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-1406. En lokalitet med spor efter tagstolperne fra en bygning, formentlig fra jernalderen, blev fundet i 2021 ved Brønshøj Vandtårn. Den er registreret under sted- og lokalitetsnummer 020306-1278.